

ДОНСЬКЕ ПИТАННЯ І ГЛОБАЛЬНЕ ПРОТИСТОЯННЯ МОСКОВІЇ ТА ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА ГЕГЕМОНІЮ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У статті розглядається важлива проблема історії міжнародних відносин у Східній Європі XV—XVII ст., а саме: вплив донського чинника на боротьбу між Московською державою та Річчю Посполитою за гегемонію у Східній Європі.

Не буде великим перебільшенням сказати, що в XV—XVIII ст. історичний розвиток Східної Європи проходив під знаком передусім двох фундаментальних чинників: християнсько-мусульманського співіснування та суперництва Москви й Польсько-Литовської держави (пізніше Речі Посполитої) за гегемонію в регіоні. Уособлюючи собою глобальний процес взаємопроникнення та протистояння Сходу й Заходу, обидві системи відносин тісно переплітались і були факторами функціонування одна одної. Втім, коли поглянути на проблему крізь призму загального розкладу сил та потенціалу основних суб'єктів регіонального геополітичного тла, стає зрозумілим, що стратегічну перспективу Східної Європи визначало саме протистояння Московії та Польсько-Литовської держави. Решта чинників, навіть такі велети, як Туреччина та Кримський ханат, все ж таки відігравали вужчу роль. Ні Крим, ні Порту при всьому їхньому бажанні та позірній всесильності не могли сформувати середовища, здатного потіснити на ієрархічній драбині московсько-польсько-литовський вузол і випродуковувати власні напрямки східноєвропейського розвитку. Максимум, на що були спроможні означені суб'єкти, то це серйозно впливати на стан визначальної системи відносин.

Вивищенню московсько-польсько-литовського вузла сприяли й такі різновекторні передумови, як втрата українським чинником суб'єктності та утворення впродовж кінця XV—XVI ст. козацького поясу Дніпро—Яїк—Терек. Перший фактор, до постановня якого призвела відмова української еліти від ідеї утворення власної держави, позбавив самодостатності функцію української складової східноєвропейських відносин. Поява ж на Великому Кордоні козацтва Волги, Дніпра, Дону, Терека та Яїка, ставши реакцією

східного відламу християнського світу на останню хвилю тюркського натиску, внесла якісно новий струмінь у християнсько-мусульманське співіснування. По суті був підважений на користь християнської цивілізації розклад сил і була узаasadнена незворотність набуття нею її стратегічної переваги.

В рамках протистояння Москви й Польсько-Литовської держави увиразнювалися дві можливі альтернативи: набуття стратегічної переваги Польсько-Литовською державою устійнювало іманентно закладену належність обширу до європейського світу; зміщення ж шальок терезів у бік Москви, а особливо зосередження в її руках більшої частини киево-руської спадщини, перервало б органічний розвиток українського та білоруського етнічних організмів, відкривало шляхи для болісного й назагал шкідливого переорієнтування останніх на Схід з усіма невтішними наслідками (у томі числі геополітичними), які б звідси неминуче випливали.

Від часів Ольгерда, коли вперше зіштовхнулися інтереси майбутніх затятих суперників, виснажлива боротьба за територіальні набутки й сфери військово-політичного впливу вимагала від обох сторін поступового опрацювання ефективної й цілісної лінії поведінки, яка б опиралася на існуючі реалії, водночас коректуючи їх у сприятливому напрямку. До всього, з огляду на ключове значення позиції руської еліти, а також представницьких станів Новгороду, Пскова, Твері, Рязані і Москви, і Литви (а далі й Польсько-Литовська держава) мусили обов'язково дбати ще й про ідеологічні засади власних змагань. Москва, як відомо, освячує свої дії "законними" претензіями на киево-руську спадщину, "справедливістю" яких виводилася з династичного чинника та з колишньої належності Малої,

Великої та Білої Русі до єдиного державного тіла. Пізніше з'являється теорія "Москва — третій Рим", що викінчила будову ідеологічного підґрунтя.

Під кутом зору "права старовини" — цієї фундаментальної, як для середньовіччя, риси ментальності, яка узасаднювала самодостатність територіальних претензій, — позиція Литви, не кажучи вже про Польщу, поставала вразливою. За великим рахунком, аргументам Московії протиставити було нічого. Тому в кінці XV ст., коли намітилися серйозні успіхи Москви на Сіверщині, довелося через силу змиритися й з появою знакового титулу "государя всієї Русі".

Інше ключове завдання для обох сторін полягало в досягненні сприятливої геополітичної постави, тобто такої базової конструкційної міси своєї позиції в регіоні, яка б іманентно давала перевагу над суперником. Ясно, що першорядну роль тут відіграло українське питання — фокус східноєвропейської ділянки співіснування європейського та азійського світів [1]. Водночас, з огляду на географічну будову регіону та на цивілізаційний фактор важливе місце в шкалі територіальних чинників, опанування якими підсилювало позицію одного із суперників, належало Дону. Разом із Передкавказзям, воротами до якого він слугує, Дон обрамлює східне крило теренів, генетично сфокусованих на Чорне море з півночі. Донська земля також органічно заокруглює й викінчує простори, що тягнулися на схід від Дніпра — Лівобережжя й майбутню Слобожанщину. Та особливо значною була роль Дону в контексті Великого Кордону. Відштовхуючись від реалій багатовікових змагань найсхіднішого репрезентанта Європи — українського світу з кочовими ордами, які, змінюючи одна одну, накочувалися у його степове підчерев'я, з певністю можна сказати, що твердо стати на донському фланзі означало завдати смертельного удару по сусідній степовій цивілізації. Залежно від доби такий удар або взагалі перетинав шлях руйнівній кочовій стихії (дотатарські часи), або передумовлював занепад тієї її гілки, що опинялася замкнутою в поясі Дон — Дністер (доба Кримського ханату).

До всього, відколи з кримсько-причорноморського уламку Золотої Орди утворився Кримський ханат і став разом зі своїми сателітами втіленням основної ударної сили кочового світу, опанування Доном Московією чи Польсько-Литовською державою круто змінювало розклад сил у регіоні. Насамперед воно розривало тюркський пояс Волга — Буджак; по-друге, присутньо погіршувало умови для здійснення татарами спустошливих нападів, особливо на московське прикордоння; по-третє, відкривало куди кращі

можливості для колонізації Поля, а значить і для звуження нейтральної степової смуги, номінальна перевага на якій належала все ж таки татарам. Врешті, прирікався на неминучу трансформацію Кримський ханат як підточувач сил прилеглих осілих суспільностей. А звідси той незаперечний факт, що поширення контролю над Донською землею з боку чи то Польсько-Литовської держави, чи то Московії давало одній із сторін ще одну серйозну точку опори.

У разі успіху свого супротивника Москва не отримала б потенційно важливої підпори своєї політики відносно Туреччини, Криму, Ногаю та змагань за українські землі. Позбавлялася вона також плацдарму для просування в Передкавказзя та до Чорного й Азовського морів. Звужуючи простір для військово-політичних маневрів, це завдавало налаштованій на масштабну експансію на південному та південно-західному напрямку Москві серйозних збитків і в інших ділянках. Можна було б говорити про загальне ослаблення геополітичної позиції. По-перше, серйозно обтяжувалося проведення нею своєї лінії у стосунках з Кримом, Ордою Великих Ногаїв, по-друге, звужувалися можливості для вклинення в Поле, по-третє, унеможлиблювалася надійна фіксація московської присутності на Північному Кавказі, та й взагалі Москва тоді навряд чи наважилася б розробляти кавказький напрямок. Врешті, у підсумку все це, без сумніву, значно погіршувало вихідні умови для війн із західними сусідами.

Натомість Польсько-Литовська держава отримувала додаткові переваги для успішного протистояння й обмеження апетитів противника. Після закріплення на донському фланзі сфери її впливу охопили б практично всі ключові зони. У глобальному плані це формувало якісно інший розклад сил у регіоні, вело до розширення впливу європейського світу з усіма наслідками, що звідси випливали. Крім усього, утвердження на Дону Польсько-Литовської держави в тодішніх умовах неминуче тягнуло за собою перехід регіону до орбіти українських впливів, що цілком відповідало інтересам українського світу і мало визначальне значення для української перспективи. В такий спосіб український чинник досягав своєї органічної східної межі. А з огляду на важливу роль Дону в структурі компонентів азовсько-чорноморського пасу це створювало базові передумови для реалізації надії української політики — закріпитися на узбережжі Чорного та Азовського морів, зім'явши попередньо степову стихію.

Наріжна обставина, яка визначала особливості опанування Дону, полягала в тому, що до кінця XV ст. Донська земля залишалася "пустель-

ним", позбавленим осілого життя нічийним краєм, який тоді ще не були спроможні де юре закріпити за собою ні Москва, ні Литва [2]. Але вже на зламі XV—XVI ст. Дон стає ареною, де тирлувалися азовські та ординські козаки й куди проникають перші ватаги уходників з московсько-рязанського прикордоння, Сіверщини та Придніпров'ї. Невдовзі розпочинається процес закозачення Дону й формування суто місцевого козацтва. Коли коротко, то донський козакотворчий процес відбиває чотири етапи [3]: 1) кінець XV — 10-ті роки XVI ст.— доба козакування на Дону переважно азовських та ординських козаків, початок козакування козаків з московсько-рязанського прикордоння, поява на Нижньому Дону перших зимівників українського козацтва; 2) 10—20-ті роки XVI ст.— розсіювання ординських козаків, набуття вихідцями з України та московсько-рязанського прикордоння переваги над іншими елементами; 3) кінець 30—40-х років XVI ст.— опотужнення руху на Дон козацького елемента з України та з московсько-рязанського прикордоння, утворення на Низу зав'язі низової гілки донського козацтва; 4) 50—60-ті роки XVI ст.— посилений витвір донського козацтва. Надалі козацтво розвиватиметься вже на власній основі.

Відтак з 30-х років XVI ст. як для Московії, так і для Польсько-Литовської держави розв'язання донської проблеми впиралося в поширення впливу на донський козакотворчий процес. І щодо цього куди кращі вихідні можливості відкривалися перед Польсько-Литовською державою. Більше того, існувала можливість перетворення Дону (чи принаймні його Низу) взагалі на ще один осідок українських козаків. Виразно помітно, що на стадії формування донського козацького організму український доплив на Нижній Дон явно переважав над іншими. Українські козаки стихійно прямували сюди та на Запоріжжя, не вбачаючи особливої різниці й зважаючи хіба що на відстані. Вони й надалі розглядатимуть Донську землю як одне зі своїх можливих пристановищ активно переміщуватись між Доном та Україною, особливо в часи посилення гоніннь з боку Варшави.

Однак, у зв'язку з тим, що українське козацтво перебувало на мізерному рівні самоорганізації й не було консолідованою масою, його рух на Дон мав хаотичний невпорядкований характер. А тому в умовах, коли Донська земля стала перехрестям різних етнічних потоків, вірогідність устійнення її як осідку власне українського козацтва в кінцевому рахунку залежала від підтримки справи українською елітою, а також офіційними чинниками Польсько-Литовської держави. Тим паче, що Москва не мала сил для

активної централізованої експансії в бік Дону. Вона навіть виявилася неспроможною більш-менш оперативно, як того вимагали обставини, колонізувати прилегле до її прикордоння Поле. Тому не пручається переселенню сюди українців, навпаки, заохочує. За великим рахунком тодішніх московських можливостей вистачало тільки на будівництво й осадження опорних пунктів — містечок так званих "засечних черг". Колонізація регіону просувалася повільно. Не випадково, приміром, І. Грозний на позір легко погоджується на знесення Псельського містечка, збудованого в 1558 р. у гирлі Псла [4], у зв'язку з чим відчайдушний крок для окреслення прав Москви на Лівобережжя України та на майбутню Слобожанщину, не доповнюючись реальними заходами, спрямованими на закріплення успіху, закінчується безславно.

Проте офіційні чинники Литви та Польщі проблемами Дону, як і Поля, не переймалися зовсім. Байдужою постає й українська еліта. Охолонувши з часом до ідеї повновартісної власної державності і зосередившись на змаганнях за вужчу мету — заховання старовини — вона, як відомо, занедбує справу вироблення цілісної української політики. А відтак поміж інших напрямків занедбується й донський. Порухи ж князів Вишневецьких [5] не були наслідком кроків, підпорядкованих українській перспективі на Дону, і зумовлювалися лише біжучими потребами протистояння туркам і татарам. Наклавшись на занехаяння Литвою та Польщею відомих чорноморських ідей Вітовта, це унеможлилювало будь-який реальний поступ в опануванні стратегічно важливим рубежем. Марнується унікальна нагода для безболісного розв'язання козацькими руками й корінного українського завдання, й проблеми ослаблення московської позиції. Полишене зі своїм зачином наодинці, позбавлене будь-якої підтримки, козацтво діє спонтанно, без наперед визначеної мети. Прорахувати потребу закріплення на Дону воно ніяк не могло. А сил зім'яти на Нижньому Дону інші допливи стихійним шляхом забракло. Справа обмежилася закорінням міцного українського сліду в субстраті низової гілки донського козацтва — локомотиву козакотворчого процесу на Дону й майбутнього незмінного лідера Війська Донського. Такий скромніший вислід участі українських козаків у перегонах закозачення Дону хоча й розширював для козацтва горизонти та працював на перспективу (українську та й усього європейського світу), але перекидаючи сповнення інтересу першого ряду до площини впертих змагань, фактично виводив українську сторону з гри. А це відкривало широкі можливості перед Московією, яка від середини XVI ст. виразно

оприлюднює свої наміри утвердитись на Дону, Волзі та Передкавказзі.

Взагалі ж короткозора нехить Литви та Польщі до проблеми Дону стала логічним проявом відстороненості обох суб'єктів від геополітики азовсько-чорноморського поясу. Як влучно спостеріг ще М. Драгоманов [6], цей напрямок був для Польщі та Литви глибоко чужим, через належність обох до держав балтійського басейну та балтійської ж орієнтації. Навіть на Кримський ханат Варшава дивилася лише як на тактичну перешкоду й на відміну від Москви ніколи не мала цілісної, орієнтованої на глобальну перспективу кримської політики. Інтереси Польщі не поширювалися далі унеможливлення татарських набігів, а українські землі трактувались щодо цього як своєрідний санітарний кордон.

На противагу, Москва, з усього видно, повністю усвідомлювала стратегічну важливість опанування донського флангу та прилеглого Поля. Її заходи були спрямовані на міцне закріплення в обох регіонах. Інша річ — низька спроможність до втілення задумів у життя. Тому, з одного боку, відбувається повільне вклинення в Поле, а з іншого, Москва бере на озброєння політику поступового навернення під свою руку донського козацтва. При бездіяльності Варшави та українських чинників їй спершу вдається по гарячих слідах навернути донських козаків до політичного патріотизму (вони його ясно виказують вже з 70-х років XVI ст.), а потім і неухильно гнути лінію на обмеження суверенітету Дону та підпорядкування діяльності Війська Донського інтересам її зовнішньої політики.

Серйозність підходу Московії до проблеми Поля та Дону віддзеркалює й те, що вона пильно стежить за тяжінням українських козаків до Поля. Як слушно підмітив В. Загоровський [7], беручись до осадження міст у Полі, Москва в останній чверті XVI ст. переймалася не тільки суто міркуваннями оборони, а й прагнула не допустити вкорінення тут чужинців, а одним з мотивів заснування конкретно Воронежа була "необхідність міцної фіксації придонської частини Поля за Росією у зв'язку з появою там у 1585 р. польсько-литовських військових загонів черкас".

Водночас В. Загоровський помилково вбачає в діях українських козаків підступи Варшави та жорстко пов'язує останні з визріванням у Польщі планів нової війни з Московією. Як твердить дослідник, козацькі загани споряджуються сюди спеціально "для своєрідної перевірки на міцність російських позицій у Придонні" [8]. Однак такий висновок сумнівний. Варшава й справді була вагітна ідеєю чергової війни з Московією. Проблема порушувалася на сеймах 1588, 1590 рр.

(у конвульсивному вигляді), але нагальніші завдання виштовхують її на задній план. Смерть С. Баторія, безкоролів'я, наростання загрози турецької війни, козацьке питання — усе це відволікає увагу від московських справ. До діла не доходить. З іншого боку, беручи до уваги специфіку розкладу сил у регіоні, особливої перевірки на міцність позицій Москви саме в Придонні не виникало взагалі. По-перше, Польща ніколи не намагалася поширити тут свій вплив, бодай опосередковано, через козаків. По-друге, за тогочасних умов оперативно-тактичні інтереси антимосковської військової кампанії принципово вимагали від Варшави відвернення кримців та ногайців від набігів на українські землі й спрямування орд на Московщину незалежно від стану оборони південних рубежів останньої. По-третє, паралельно поширенню активності українських козаків на Дону, Дінці та на Осколі відбувається спалах козацького грабіжництва в Україні. Кривди від козаків на Київщині, Брацлавщині, Волині стають у другій половині 80-х років особливо частим явищем [9]. Зрештою, козаки підтримують з Московією доволі тісні стосунки на антикримському ґрунті, а подальше розбійництво в поясі Поле—Дон не узгоджується з порухами польсько-московських відносин. Зокрема, спалахи козацької "сваволі" фіксуються в 1622, 1642—1647 рр., коли про війну, як знаємо, не йшлося.

Відтак у діях козаків не варто вбачати руку Варшави. Суто здобичницький характер козацьких заходів, відсутність будь-яких серйозніших намірів щодо цих теренів, хвилеподібність накопчувань грабіжницьких ватаг у майбутньому — усе це сигналізує про спонтанність козацького потягу останньої чверті XVI ст. Як видається, можна лише слідом за С. Леп'явком вести мову про спроби українських державців не від доброго життя перемкнути влітку 1592 р. увагу козацтва на спустошення московських кордонів. Але по суті своїй дії козаків відповідали польським інтересам на московському напрямку і водночас стихійно передумовлювали міцніше закріплення в Полі українського сліду.

У першій половині XVII ст. курс Варшави на нехтування Доном як фактором протистояння з Московією залишається незмінним. Навіть під час Смути Польща обмежується тактичним використанням донського козацтва без думки про глибшу перспективу. Так само інертною була Варшава щодо системного бачення донської проблеми й кризь призму змагань з Туреччиною та Кримом. Порухи у напрямку залучення донців до участі в Хотинській війні [10] так і залишилися поодинокими острівцями. У решті випадків польські чинники переймалися донським питан-

ням лише в рамках своєї політики відносно українсько-донських стосунків. Дон як регіон, Дон як засіб розбалансування московської позиції,

Дон як фактор зміцнення власної геополітичної постави на Сході та Півдні Польщу не цікавив.

1. Детальніше див. *Дашкевич Я. Р.* Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона // Этноконтактные зоны в европейской части СССР. История, динамика, методы изучения.— М., 1988.— С. 7—21; *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом // Записки наукового товариства ім.Т. Шевченка.— Львів, 1991.— Т. 222.— С. 28—44; *Леп'яко С.* Великий кордон Європи як фактор становлення козацтва // Україна на порозі ХХІ ст. Актуальні питання історії.— К., 1999.— С. 26—33.

2. Прихильники "бродницької теорії" походження донського козацтва, ведучи мову по тяглість донського життя від киево-руських часів і вважаючи давньоруських бродників генетичними попередниками донських козаків, оперують сумнівними й неодноразово спростовуваними аргументами (Див. хоча б: *Брехуненко В. А.* Стосунки українського козацтва з Доном у ХVІ — середині ХVІІ ст.— К.— Запоріжжя, 1998.— С. 46—55; *Пронштейн А. П.* К истории возникновения казацких поселений и образования сословия казаков на Дону // Новое о прошлом нашей страны.— М., 1967.—С. 162.

3. Детальніше про генезу донського козацтва див.: *Брехуненко В. А.* Вказ. праця.— С 32—89.

4. *Загоровский В. П.* История вхождения Центрального черноземья в состав Российского государства в ХVІ веке.— Воронеж, 1991.—С. 142.

5. Йдеться про перебування на Дону військ князів Яреми та Михайла Вишневецьких (відповідно в 1559—1560 та 1570 рр.). Ймовірно, що якась частина козаків могла тут осісти. Однак цілеспрямованих зусиль з боку обох князів непомітно.

6. *Драгоманов М. П.* Историческая Польша и великорусская демократия.— К., 1917.— С. 4—6.

7. *Загоровский В. П.* Указ. соч.— С. 202.

8. Там само.— С. 195.

9. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1995.—Т. 7.—С. 171—172.

10. Див детальніше: *Брехуненко В. А.* Указ. соч.— С. 143—144.

Brekhunenko V. A.

DON QUESTION AND GLOBAL OPPOSITION OF MUSCOVY AND POLISH-LITHUANIAN STATE FOR HEGEMONY IN EASTERN EUROPE

The article considers an important historic problem of international relations in Eastern Europe in 15th cent., namely of influence of Don factor on wrestling between Moscow state and Polish Commonwealth for hegemony in Eastern Europe.